

UOT:811.111.

İNGİLİS DİLİNDƏ İNTONASIYANIN FUNKSIYALARI

Dosent Qocayeva Xatirə Əvəz qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti
mustafayeva.sahila@gmail.com

Xülasə: Məqalədə ingilis dilində intonasiyanın funksiyaları araşdırılır. Məqalədə intonasiya kommunikasiyanın əsas vahidi kimi qeyd olunur. İntonasiya son illərin linqvistik tədqiqatlarında əsasən meyar kimi vurğulanır. İntonasiyanın əsas funksiyaları barədə araşdırma aparan dilçiləri adları çəkilir və onların mövzuya münasibəti vurğulanır.

Məqalədə yazılır ki, son illər intonasiyanın tədqiqatçıları onun diskursun strukturunda öyrənilməsinə üstünlük verirlər, çünki əks halda təcrid olunmuş ayrı-ayrı söyləmlərin intonasiya faktlarının mənzərəsi təhrif edilə bilər. İntonasiya diskursdaxili münasibətlərlə, yəni diskursun müxtəlif hierarxik vahidləri, məsələn, sintaqm və söyləmlər arasındakı münasibətləri səciyyələndirə bilər. İntonasiyanın funksiyası diskursun seqmentlərini sintaktik aktualaşdırmaqdan ibarət deyil, həm də danışığ prosesini gerçəkləşdirməkdir.

Açar sözlər: intonasiya, funksiya, ünsiyyət, fonetika, sintaqm, münasibət

Key words: intonation, function, communication, phonetics, syntax, attitude

Ключевые слова: интонация, функция, коммуникация, фонетика, синтаксис, отношение

Kommunikasiyanın əsas vasitəsi olan intonasiya son illərin linqvistik tədqiqatlarında əsasən danışığ kontinuumunun həm substansional, həm də funksional aspektlərdən intonasiyaca təşkili baxımından araşdırılır. İntonasiyanın əsas funksiyaları keyfiyyətində linqvistlər (L.P.Zinder, F.Y.Veysəlli, E.A.Brızqunova, N.D.Svetozarova, T.M.Nikolayeva, Y.A.Dubovski, L.V.Postnikova, R.R.Kaspranskiy və b.) danışığ kontinuumunun sintaktik strukturu və mənası ilə bağlı kommunikativ və real dünyanın obyektlərinə danışanın subyektiv münasibətini ifadə edən emosional-ekspressiv funksiyalarını qeyd edirlər.

Son illər intonasiyanın tədqiqatçıları onun diskursun strukturunda öyrənilməsinə üstünlük verirlər, çünki əks halda təcrid olunmuş ayrı-ayrı söyləmlərin intonasiya faktlarının mənzərəsi təhrif edilə bilər. İntonasiya diskursdaxili münasibətlərlə, yəni diskursun müxtəlif hierarxik vahidləri, məsələn, sintaqm və söyləmlər arasındakı münasibətləri səciyyələndirə bilər. İntonasiyanın funksiyası diskursun seqmentlərini sintaktik aktualaşdırmaqdan ibarət deyil, həm də danışığ prosesini gerçəkləşdirməkdir. N.İ.Jinkinin qənaətinə görə, pragmatik funksiya intonasiyanın öz təbiətindədir: “Prosodiyada, göründüyü kimi, məna kəsb edən kommunikativ hərəkət, insan əməli ifadə olunur” [1, s. 60].

İntonasiyanın danışanın subyektiv, emosional münasibətilə bağlı funksiyalarının öyrənilməsinin vacibliyini qeyd edən R.R.Kaspranski yazır ki, “bir sıra kommunikativ situasiyalarda, məsələn, dinləyiciyə nədən bəhs olunduğu deyil, necə deyildiyinin vacib olduğu hallarda məlumatın eksplikativ funksiyası öz relevantlığını itirir” [2, s. 41].

Ünsiyyət prosesində informasiyanın ötürülməsi və qəbulu semantik, sintaktik və fonetik bütövü təmsil edən söyləmlər (sintaqm) vasitəsilə həyata keçirilir. Ötürülən informasiyanın adekvat anlaşılması üçün cümlələrin leksik, qrammatik və fonetik cəhətdən tərkib hissələrə üzvlənməsi vacib şərtidir. İntonasiya danışığ aktında müşahidə olunan elə bir hadisədir ki, onun vasitəsilə cümlənin semantik tutumu, onda ifadə olunmuş predikativ münasibətlər, kommunikativ təyinatlar, modallıq, həmçinin leksik tərkib və sintaktik quruluş özünün konkret ifadəsini tapır. İntonasiya danışığ aktında danışanın öz pragmatik münasibətinin ifadəsində ən dəqiq və qənaətcil supersegment hadisədir. İntonasiya vahidləri dilin digər

vahidləri kimi danışığ aktında həm səslənmə, həm də məna cəhətdən kontekstdən və danışığ məqamından asılı olaraq variantivləşməyə məruz qalır [3, s.45].

İntonasiya xüsusi nitq strukturu kimi müəyyən edilir.

İntonasiya əsasən aşağıdakı vasitələrdən təşkil olunur:

(1) rabitəli nitqin sintaqmlara, ritmik qruplara və sintaktik vahidlərə bölünməsi;

(2) cümlə vurğusu;

(3) müəyyən kommunikatativ növləri ifadə edən melodik konturlar;

(4) müvafiq ton və vurğu xüsusiyyətləri.

Dildə intonasiyanın rolu çoxdur və onlar belə müəyyən edilir:

a) sintaqmları müəyyən etmək və nitqi asanlaşdırmaq;

b) semantik funksiyaları ehtiva etmək və söyləmin kommunikatativ növlərini təyin etmək;

c) qrammatik funksiya; söyləmin (cümlənin) qrammatik funksiyalarını müəyyən etmək; budaq cümlələri müəyyən etmək;

d) hiss-həyəcan ilə insanlara və ya hər hansı bir obyektə olan münasibəti ehtiva edə bilmək [4, s.183].

İntonasiyanın qrammatik funksiyası da diqqəti cəlb edir və xüsusi əhəmiyyət daşıyır. İntonasiya vasitəsilə cümlənin qrammatik növlərini müəyyən etmək mümkün olur.

Danışığda bütün hecalar eyni səs tonu səviyyəsində olur. Bu zaman “mexaniki nitq” qurğusu işə düşür və bu zaman cümlələr təcrid edilmiş sözlərin ardıcıl qeydiyyatı kimi yaranır. Bu prosesdə müşahidə edə bilirik ki, intonasiya dinləyənlə danışanın nə demək istədiyini başa düşməsinə kömək edir. İntonasiya vasitəsilə bunları yerinə yetirmək çox çətindir və bu zaman çox sayda fərqli funksiyaları müəyyən etmək üsulları irəli sürülür. Bu yollardan çox müşahidə ediləni belə fərqləndirilir [4, s.154]:

1. Kommunikativ funksiya;

2. Sintaktik funksiya;

3. Modal funksiya;

4. Məntiqi funksiya.

İntonasiyanın kommunikatativ funksiyası sayəsində hər hansı bir cümlənin verilmiş şəraitdə, hər hansı sual növü, əmr, xahiş və ya nida cümləsi olmasını müəyyən etmək mümkündür. Beləliklə, intonasiya cümlənin kommunikatativ növlərini müəyyən edir. Onlar:

1. Əmr cümləsi (əmrilər, xahiş, xəbərdarlıq və s.);

2. Nəqli cümlə (bütün növ nəqli cümlələr);

3. Sual cümləsi (suallar: ümumi, xüsusi, təkrar edilən suallar və s.);

4. Nida cümləsi (nida və bütün nida növləri).

Əgər intonasiyanın kommunikatativ, mühakiməyürütmə funksiyasını nəzərdən keçirəlik, iki əsas fəaliyyət sahəsi müəyyən edərik: bunlardan biri dinləyənin diqqətini informasiyanın ən vacib aspektində mərkəzləşdirməkdir, digəri isə danışığ tərzinin nizama salınmasıdır.

Fonetikada (artikulyasiya) *samit* səs yolunun tam və ya qismən bağlanması ilə ifadə olunan nitq səsi hesab olunur. Nümunələr, dodaqlarla tələffüz edilən p və b; t və d, dilin öz tərəfi ilə tələffüz olunur; k və g dilin arxası ilə tələffüz edilir; h boğazda, f, v və s isə havanın dar bir kanaldan keçməsi ilə tələffüz olunur (frikativlər) və burundan (burunlardan) keçən hava olan m və n. Samitlər həmçinin saitlərə ziddiyyət təşkil edən səslər də hesab olunur [5, s. 10].

Samit (ingilis dilində *consonant*) sözü Latın dilindən götürülüb *cōnsonāns* 'sounding-together' (birlikdə səslənən) mənasını verir.

D.Traks samitləri yunan dilində *symphōna* (σύμφωνα 'sounded with') (bərabər səslənən) kimi adlandırır [6]. Bu onunla əlaqəlidir ki, yunan dilində onlar (samitlər) yalnız saitlə bərabər tələffüz oluna bilər. O, D.Traks onları iki kateqoriyaya bölür: 1)

hēmíphōna (ἡμίφωνα 'half-sounded') (yarımçıq səslənənlər); 2) *áphōna* (ἄφωνος 'unsounded') (səslənməyənlər) [6].

Lakin qeyd edək ki, bu qayda bütün dillərə tətbiq oluna bilmir. Məsələn, Şimali Amerikada bəzi dillər var ki, bu qaydanı onlara tətbiq etmək mümkün olmur, çünki onlarda partlayıcılar saitsiz də işlədilir. Müasir samit anlayışı saitlə birbə işlənməyi tələb etmir.

Qeyd edək ki, samitlər (consonant) bəzi hallarda tək mənanı ehtiva etmir. Onların səs müxtəlifliyi həm nitq səsləri, həm də onları yazmaq üçün istifadə olunan əlifba hərflərində müşahidə oluna bilər. İngilis dilində bu hərflər aşağıdakılar hesab olunur: B, C, D, F, G, J, K, L, M, N, P, Q, S, T, V, X, Z və həmçinin daha çox işlədilənlər H, R, W, Y.

İngilis dilinin orfoqrafiyasında H, R, W, Y hərfləri və GH birləşməsi həm samitlərlə, həm də saitlərlə işlədilir. Məsələn, Y hərfi Yoke sözündə olduğu kimi samit və yarı sait kimi işlədilir /j/ olduğu kimi. Yaxud: myth sözündə /i/ sait kimi? Funny sözündə /i/ sait, sky sözündə /ai/ diftonqu və bir sıra digər yaranan diftonqlar: /say, boy, key/ və s. Eynilə R hərfi adətən saiti göstərir; bu vəziyyət xüsusilə qeyri-ritorik aksentlərdə müşahidə edilə bilər [7, s.82].

XIX əsrdə ən mühüm problemlərdən biri ədəbi dilin tələffüz normasının unifikasiyanın müəyyənləşməsi idi. Öncə onu qeyd edək ki, F.de Sössürdən sonra dil və danışiq qarşılaşmasına uyğun olaraq dünya dilçiliyində dilin və nitqin qarşılaşmasını əsas götürüb, onların hər birini ayrılıqda geniş şərh edirdilər. Bunu, adətən, ikili (dixotomik) yanaşma adlandırırdılar. Halbuki L.V.Şerba, XX əsrin sonlarında isə E.Koseriu (1951-2002), onların ardınca F.Veysəlli üçlü yanaşmanı əsas götürürlər. Dil hadisələrini təhlil edərkən “səs eksponentlərindən” invariantlara və ya əksinə hərəkət etmək olar: “Bu göstərilən parametrlərdən hər birinin öz əlamətləri vardır. Səs ekzemplarlarının səviyyəsi – bu səs dalğalarının, ancaq hər cür yox, yalnız insan qulağının eşitdiyi səs axınıdır. Variant səviyyəsi invariant əlamətlərindən başqa, həm də variant əlamətlərinə malikdir. Variant əlamətlərlə dil öz ana funksiyasını - ünsiyyət vasitəsi olmaq funksiyasını yerinə yetirir. Nəhayət, invariant səviyyəsi relevant əlamətlərə malikdir, onların vasitəsilə dil vahidləri qarşılaşmalar sistemi yaradır. Bu üç səviyyənin fərqləndirilməsi nəinki mütləqdir, həm də o halda vacibdir ki, biz dilin səs tərəfinin birmənalı təhlil nəticələrini əldə etmək istəyirik”.

1898-ci ildə Almaniyada böyük dialekt fərqləri fonunda ölkənin qabaqcıl mütəxəssisləri, o cümlədən alman mütəffəkir və filosofu Y.V. fon Götenin (1749- 1832) təkidilə səhnəyə müraciət olundu. Həmin dövrdə ilk böyük konfrans çağırıldı və səhnə dilini əsas götürməklə konfransın nəticələrini T.Zibs (1862-1941) ümumiləşdirərək ayrıca kitab çap etdirdi. Bu kitab Avropada və dünyada orfofoniya sahəsində ilk dəfə çap olunmuş əsər idi. Sonralar bir neçə dəfə konfrans (1908, 1924) çağırıldı və əsərə müəyyən dəyişikliklər edildi. Axıncı dəfə bu kitab 1969-cu ildə xeyli yeniliklərlə təzədən çap olundu. Tədrisən almandilli ölkələrdə bu kitab alman orfofoniyasının unifikasiyasında məktəblərdə, radio və televiziya kanallarında çox mühüm rol oynamağa başladı.

Beləliklə, ənənəvi ikili yanaşma əvəzinə biz üçlü yanaşmanı əsas götürərək fonetik tədqiqatlarda dil, norma və danışiq səviyyələrini fərqləndiririk.

İntonasiya cümlənin sadə, tabeli mürəkkəb cümlə və ya tabesiz mürəkkəb cümlə olmasını müəyyən edir. O, eləcə də cümlədə həmcins üzvlərin olub-olmamasını, ara sözləri və birləşmələri göstərir, vasitəsiz nitqi müəllif sözlərindən ayırır.

“Qrammatika” sözü burada çox geniş mənada işlənir. Qrammatik funksiyaları cümlələri ixtira etməklə göstərmək olar. Bu cümlələrdəki anlaşıqsızlığı və ikimənalılığı intonasiya variativliyi ilə aradan götürmək olar.

Fonetika ümumi metodologiyaları dərinlən öyrənir, induktiv və deduktiv metodlardan, tarixi-müqayisəli və struktur-funksional metoddan, qarşılaşdırma-tutuşdurma, riyazi-statistik və

eksperimental tədqiqat metodlarından gen-bol istifadə edir.

Hər bir elmin obyektı olduğu kimi, onun tədqiqat metodları da olmalıdır. Bunlarsız heç bir elm mövcud ola bilməz. Metodlardan bəhs edən elmi *metodologiya* adlandırırlar və o, ontologiyaya qarşı qoyulur. Hər bir dil obyektiv gerçəkliyi öz süzgəcindən keçirərək əks etdirir. Alman dilində zaman formaları çox olsa da, onlar fəlsəfi zamanı bütövlükdə əks etdirir. Ancaq Amerikanın hopi dilində zaman formaları yoxdur, hərəkətin zamanı danışmaq məqamı ilə müəyyən edilir. Hopi dili zamansız dil kimi zamanı aydın bildirən alman və ingilis dillərinə qarşı qoyulur. Yəni hopi dilində əsas feil baş verən hadisənin indiki, keçmiş və gələcək zamanlarını fərqləndirmir. Hopilər dərkətmənin məzmununu koqnitiv vasitələrlə ifadə edirlər. Çoxsaylı tədqiqatlar göstərir ki, dil müxtəlifliyi fərqli dünyagörüşü ilə izah olunmalıdır. Ona görə də, konkret dillərin tədqiqində universal prinsipləri gözləməklə yanaşı, hər dilin spesifik xüsusiyyətlərini də nəzərə almaq lazımdır. Nəzəri planda irəli sürülən hər hansı bir fikri və ideyanı konkret dilin materialında yoxlamaq olar. Məsələn, universal paradıqm kimi müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik haqqında fərziyyə irəli sürülür, alman və ingilis dillərində o paradıqmin formal əlamətləri vardır: müəyyən və qeyri-müəyyən artikllər: /der (ein) junge (r) Mann/, /die (eine) junge Frau/, /das (ein) neue (s) Haus/, /one book, the book, a (an) book/ və s. Azərbaycan dilində qrammatik səviyyədə buna bənzər bir şey yoxdur. Ancaq bu, o demək deyil ki, Azərbaycan dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bir paradıqm kimi yoxdur. Bizdə qeyri-müəyyənliyi bildirmək üçün /bir/ sözündən istifadə edilir. /Mənim bir kitabım var// və /Kitab dilçilikdən bəhs edir//. Birinci halda söhbət qeyri-müəyyənlikdən, ikinci halda isə müəyyənlikdən gedir. Müəyyənliyi dəqiqləşdirmək üçün /bu, o/ işarə əvəzliliklərindən istifadə edilir. Dilçilikdə istifadə olunan metodlar cürbəcür olur. Onların seçimi qarşıya qoyulan məqsəddən asılıdır. Son zamanlar eksperimental tədqiqat üsullarına tez-tez müraciət olunur. Hələ L.V.Şerba eksperimentə böyük əhəmiyyət verərək yazırdı: "...mənim lingvistik qənaətlərimin əsasında həmişə eksperimentdən alınan dil materialı, yəni dil faktları dayanır."

Beləliklə, məlum olur ki, dildə intonasiya vacib əhəmiyyət kəsb edir. O, danışanın niyyətini, məqsədini, hiss və həyəcanını və hətta mövqeyini belə əks etdirə bilər.

İntonasiya komponentləri müqayisə olunan dillərdə mətnləri (diskursu) sintaqmlara bölür, onun formal və semantik cəhətdən dərk olunmasını təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. Москва: Наука, 1982, 157 с.
2. Каспранский Р.Р. Интерпретация актов молчания в дискурсе // Язык, дискурс и личность. Тверь, 1990, 210 с.
3. Yunusov D.N. Mürəkkəb sintaktik vahidlərdə konstantlıq və variativlik. Bakı: Mütərcim, 2008, 164 s.
4. Roach, P.J. English phonetics and phonology. / P.J.Roach. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2005. – 308 p.
5. Robert K. Barnhart, ed., Chambers Dictionary of Etymology, Previously published as The Barnhart Dictionary of Etymology. Wilson Company: Edinburgh, 2001, 210 p.
6. <https://www.britannica.com/biography/Dionysius-Thrax>
7. Pike, K.L. Phonetics. / K.L.Pike. – Michigan: Michigan University Press, – 1943. – 182 p.

THE FUNCTIONS OF INTONATION IN ENGLISH*Gojayeva Khatira Avaz**Summary*

The article deals with the functions of intonation in English. The article highlights intonation as a basic unit of communication. Intonation has been emphasized as a criterion in linguistic research in recent years. The names of linguists who have conducted research on the basic functions of intonation are mentioned and their attitude to the topic is emphasized.

The article writes that in recent years, intonation researchers have preferred to study it in the structure of discourse, since otherwise the picture of intonation facts of isolated individual utterances may be distorted. Intonation can characterize intradiscursive relations, that is, relations between various hierarchical units of discourse, for example, syntagms and utterances. The function of intonation is not only to syntactically actualize segments of discourse, but also to actualize the conversational process.

ФУНКЦИИ ИНТОНАЦИИ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ*Годжаева Хатира Авазовна**Резюме*

В статье рассматриваются функции интонации в английском языке. В статье выделяется интонация как основная единица коммуникации. В лингвистических исследованиях последних лет особое внимание уделяется интонации как критерию. Называются имена лингвистов, проводивших исследования основных функций интонации, и подчеркивается их отношение к теме.

The article writes that in recent years, intonation researchers have preferred to study it in the structure of discourse, since otherwise the picture of intonation facts of isolated individual utterances may be distorted. Intonation can characterize intradiscursive relations, that is, relations between various hierarchical units of discourse, for example, syntagms and utterances. The function of intonation is not only to syntactically actualize segments of discourse, but also to actualize the conversational process.

*Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sahilə Bağır qızı Mustafayeva**Daxil olma tarixi 11 fevral 2025-ci il*